

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ
ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ПЕТИ

КОМПЛЕКСЪТ ПРАБЪЛГАРСКИ ПАМЕТНИЦИ ОТ VII — X В.
КРАЙ С. МОРСКОЕ В ЮГОИЗТОЧЕН КРИМ

Владимир Майко

Археологическите изследвания през последните години на територията на Източна Таврика позволиха да се обособи един цял комплекс от разнотипни паметници на раннотюркската култура. Заедно с аналогични паметници, открити в различни части на Кримския полуостров, те формират т. нар. кримски вариант на салтово-маяцката култура¹. Изследването на селищата и некрополите позволи да се открие връзката им с последователните преселнически вълни на номадите в Таврика, а също да се систематизират в няколко хронологични етапа². От археологическите проучвания и разкопки в крайбрежната част на Югоизточна Таврика досега са известни около 15 прабългарски паметници, най-изследваните от които са комплексите на Тепсен, Кордон-Оба и Судакската долина³. В тази връзка определен интерес представлява групата паметници, открити и частично изследвани по време на консервационните работи, извършени от судакската експедиция през 1986, 1988/89 г., край с. Морское (бивше Капсихор) в Судакския район⁴. Сред тях са селището и двата некропола от втората половина на VII — X в., които са били разкопани в строителната зона на почивния дом „Слънчев камък“* (Рис. 2, 2).

Първото кратко съобщение за съществуването на старото градище на западния склон на нос Ай-Фока (край с. Морское) е публикувано през 1910 г. в „Полное географическое описание нашего Отечества“, издадено под редакцията на В. П. Семьонов-Тян-Шански⁵. През 1961/62 г. тук са правени сондажи от група археолози от Кримската експедиция на Института по археология към АН на УССР под ръководството на М. А. Фронджуло. Бил е събран преносим материал от VIII — IX в. и XIII — XIV в. и са били открити развалини от много каменни постройки. Още

*Изразявам благодарност на началника на Судакската експедиция И. А. Баранов за предоставената ми възможност да използвам непубликувани материали. През различните години в работата на експедицията са участвали Г. Ю. Ивакин и В. А. Петровски. В статията не се разглеждат материалите от разкопките на храма от XIV в. и прилежащия към него некропол.

тогава ученият изказва предположението, че паметникът се отнася към същата група старинни паметници, от които е и селището на платото Тепсен⁶.

Ранносредновековното селище се намира на югозападния стръмен склон на нос Ай-Фока (Кабани), върху остатъчните възвишения на четвъртичната морска тераса, която още в древността е била разрушена от морския прибой и свличанията (Рис. 1, 1). Левият стръмен бряг на река Ворон ограничава селището от запад, непосредствено до него от южната страна се намира морският плаж. Общата площ на паметника е около 6 ха. Топографска особеност на селището са разпръснатите на малки групи постройки.

Първата група проучени съоръжения е представена от полуземлянки без никакъв каменен градеж. Открити са четири полуземлянки, две от които са напълно разрушени по време на строителните работи, и са зафиксирани в профила на строителния изкоп. Двете са изследвани изцяло. Полуземлянка № 1 (Рис. 1, 3) представлява правоъгълно по план съоръжение с размери 3 x 4 м със средна дълбочина 0,9 м от сегашното ниво на терена. До южната стена е намерен фрагментиран питос, вкопан в земята на дълбочина 0,7 — 0,8 м. Непосредствено до северната и източната стена са открити парчета от дървена настилка. Северната с размери 0,9 x 0,4 м е била изградена върху издатина с височина 0,4 м; източната с размери 0,7 на 1,3 м — направо върху пода на помещението. Не е изключено това да е бил дървен нар. При разкопките не са открити никакви стълбови конструкции. На югозапад от полуземлянка № 1 е намерено открито огнище, запълнено с дребни фрагменти от керамика и животински кости. Тук е намерен и фрагмент от железен нож. Полуземлянка № 2 (Рис. 1, 2) е наполовина разрушена по време на строителните работи. В западната част, която се е запазила и е с размери 1,8 x 1,4 м при дълбочина 1,2 м, е зачистено огнище, оградено с камъни — нещо, което отличава това съоръжение от полуземлянка № 1. На пода на обекта е намерен някакъв дървен съд с остатъци от рибени люспи⁷. Аналози на описваните полуземлянки се откриват лесно сред постройките на първия строителен хоризонт на селището Тау-Кипчак, където до жилищата също има открити огнища⁸. Както сочи И. А. Баранов, до всяка полуземлянка е имало яма за зърно, което също е характерно за ранните обекти на селището Тау-Кипчак, а до четвъртата полуземлянка в земята са били закопани поне два големи питоса, чиито гърла са срязани при строителните работи⁹.

Втората група съоръжения е представена от развалини на работилница, частично разрушена от морския прибой. Към момента на разкопките от нея се е запазил фрагмент от северната стена с дължина 2,5 м, ширина 0,6 м и височина 1,5 м. Тя е изградена от едър чакъл със зидария „рибена кост“. Под нивото на зидарията върху измазаната с глина площадка са открити останки от металургична пещ (Рис. 3)*. Тя е кръгла

*Дъното на пещта е с 0,65 м по-ниско от нивото на фундамента на зидарията, което поставя въпроса за синхронността на зидарията и пещта.

по план и оформена като полусфера с диаметър 0,9 м и височина 0,5 м. В горната част е имало отвор с диаметър 0,2 м. В основата си пещта е изградена от големи, добре изпечени камъни от пясъчник с глинена спойка. Стените са направени от сурова глина, която добре се е изпекла от високата температура. Работилници с металургични пещи са открити и в средновековните селища на Югоизточна Таврика, в частност на хълма Кордон-Оба и на участъка на куртина XV на Судакската крепост¹⁰. И все пак описваната пещ е по-добре запазена, което позволява да се уточни нейната конструкция. За възможността да е съществувала в селището цяла поредица от други съоръжения свидетелстват намерените в различните му участъци части от стени с градеж „рибена кост“.

Малкият, но разнообразен керамичен комплекс на селището е както от пълнежа на полуземлянките и работилницата, така и от културния слой на паметника. Според разработената типология на салтово-маяцката керамика от кримския вариант на тази култура¹¹, съдовете, намерени в селището, могат условно типологически и хронологически да бъдат разделени на няколко групи. Първата включва фрагменти от венчетата на два съда от пълнежа на полуземлянка № 1 и един изцяло запазен съд, намерен в работилницата. Първият фрагмент е от съд с леко извито навън венче, украсено по ръба с небрежно врязани линии, полегати, практически неизпъкнали рамена и дълбока вълнообразна линия, разположена под венчето, издълбана върху суровата глина (Рис. 1, 10). Аналогични съдове, известни от керамичните комплекси на селището Тау-Кипчак, Булганакското градище, постройките № 1 и № 2 от градището Къз-Кермен, светилището от втората половина на VII в. в Судакската крепост, културния слой в участъка на главната порта на същата крепост, селището на Байдарската долина¹², се отнасят към тип I — Б₁, вариант Б по типологията на И. А. Баранов и се датират от втората половина на VII в.¹³ Обаче за нашия фрагмент е характерен профил, подобен на лале, архаична технология и полегати врязани линии по ръба на венчето. Такива особености има т. нар. „номадски вариант“ на пенковската култура, който напоследък се обособява от О. М. Приходнюк¹⁴. Вторият фрагмент е от гърне със слабо извито навън венче без орнамент (Рис. 1, 11). Това е тип I — Б₁, вариант А според посочената типология¹⁵. Този съд има аналог както в пенковските съдове от тип II, според О. М. Приходнюк¹⁶, така и в преносимия материал от селището Тау-Кипчак. Подобни съдове преобладават в керамичния комплекс на светилището в Судакската крепост¹⁷. Особен интерес представлява грубо моделираното от сива глина гърне със слабо извито навън венче и с форма на буркан, намерено в пълнежа на работилницата (Рис. 1, 9). Диаметърът на венчето практически е равен на диаметъра на дъното, украсено по ръба с небрежно врязани триъгълничета. Съдове с подобна технология и морфология са известни в инвентара на номадски гробове в степите на Крим. Те се отнасят към тип I, подтип А₁, който морфологично е най-разнообразен. Досега находки от цялостно запазени съдове в селищата не бяха известни. Интересен елемент от керамичния комплекс са фрагментите от две гърнета от ранния

грънчарски период, които са с тънки стени, плавно извити навън уплътнени венчета и слабо изразени рамене. Запазена е само 1/3 от височината на гърнетата (Рис. 1 — 17, 18, 22). Това не позволява достатъчно точно да се възстанови формата на съдовете. В литературата тя обикновено се отъждествява с т. нар. провинциално-византийски съдове¹⁸. Подобна ойнохоевидна керамика се среща в комплексите баклински тип с рисуванa украса от пристанищната част на Сугдея, в керамичния комплекс на светилището в Судакската крепост, в насипа на постройките № 1 и № 2 на градището Къз-Кермен¹⁹. Подобна керамика с по-съвършена технология е открита сред съдовете от селището Тау-Кипчак, а също в керамичния комплекс на обектите от IX — X в. в пристанищната част на Сугдея²⁰. Специално трябва да се спрем на фрагмента от грънчарски съд от светла глина, намерен в културния слой. Той има почти изправено плоско венче, разчленено от малък полегат ръб (Рис. 1, 19). Запазена е 1/3 от височината на гърнето и то е украсено с три хоризонтални ивици от бяла ангоба. Може да се допусне, че то е от категорията на т. нар. гърнета волинцевски тип, които са широко разпространени сред приднепровските паметници на волинцевската култура и сред комплексите съдове от салтово-маяцките паметници в славяно-хазарския пограничен район. В частност, подобен по морфология съд е намерен в селището Обухов II (Киевска област)²¹. За малкото количество волинцевски елементи в керамичните комплекси на салтово-маяцките паметници на Крим е писано в научната литература²². Обаче находката на гърне с изправено венче, известно като характерна, типифицираща черта на керамиката от волинцевската култура, засега е единствената находка от този регион*, която ни е известна. В основата на керамичния комплекс на селището лежат широко разпространените в керамиката на салтово-маяцката култура съдове, представени от фрагменти на гърнета с линеен и линейно-вълнист орнамент и врязани по ръба на венчето линии (Рис. 1 — 12, 16). Съдовете са формувани с ръчно грънчарско колело и определят „лицето“ на салтово-маяцкия керамичен комплекс. Освен това в селището са намерени много фрагменти от амфори местно производство от т. нар. причерноморски тип. Един, практически цялостно запазен съд е намерен в насипа на работилницата (Рис. 1, 23). Там са намерени фрагменти от амфори тип „Монгана“ константинополско производство. На една от дръжките на амфора от Северното Причерноморие има врязана графитна рисунка от три вертикални и една граничеща с тях линия и четири точки в горния им край. Какво е точното значение на този знак, е трудно да се каже. Много рядка е и находката от селището, която представлява гърло с дръжки и керамична профилирана запушалка на салтовска бъклица (Рис. 1, 21), местно производство. Такива бъклицы са открити при разкопките на грънчарски пещи в местността Чабан-Куле край с. Морское²³. Подобна пещ е била намерена по време на археологическите проучвания през 1988 г. близо до гробището на посо-

*Изключение правят два малки фрагмента на аналогични венчета, намерени в жилище от IX — X в. в Судакската крепост²³.

ченото село. Салтовски бъклицы са открити в керамичните комплекси от VIII — IX в. в пристанищната част на Сугдея²⁴.

От отделните находки, открити в селището, трябва да отбележим малък прешлен за вретено, изработен от сива шиста, две тежести от морски чакъл, чукало за стриване и камъни за прашки с различни размери — всичко това е намерено в насипа на полуземлянка № 2. От разрушените полуземлянки са двата хромела, типични за кримските салтово-маяцки паметници. Най-интересни находки са открити в насипа на метало-обработващата работилница. Това е пота, предназначена за леене и изработена от бял шуплест метал, който вероятно е от инструменталната база на работилницата. Несъмнен интерес за изучаването на руническата писменост на ранносредновековните тюрки представлява игленица, изработена от кост, с размери 65 x 30 x 8 мм. На двете ѝ противоположни повърхности отчетливо са врязани четири комбинирани знака, по два на всяка от страните (Рис. 1, 5). Като се опираме на списъка рунически знаци от Азия и Евразия, съставен от И. Л. Къзласов, посочените от нас знаци можем да определим като комбинация от няколко символа. В основата им вероятно лежи знак във вид на триъгълник с граничещи върхове. Той е характерен за т. нар. ачикташка руническа азбука и не се среща в другите системи на писменост, обособявани от изследвачите²⁵. Подобни комбинации от знаци се срещат и в имитациите на арабските куфически монети, сечени във Велика България и Хазария²⁶. Разглежданите от нас знаци се различават с вторичните си малки знаци във вид на ъгълчета, а също така с два самостоятелни знака, представляващи комбинации във вид на „филизи“ в горната част на игленицата. Във връзка с тази игленица непременно трябва да отбележим намерения в преносимия материал фрагмент от глинен модел на сграда, запазен наполовина, с рунически и подобни на клеймо знаци. Моделът напомня куб с размери 7,1 x 6,0 см. Горната част на модела представлява стилизирано изображение на конусообразна гърбица и отвор за дима (Рис. 1 — 7, 8). Всичките горни странични ръбове са украсени с нарезки, запълнени с червена боя. На страничните плоскости на куба (от които едната е напълно запазена, а двете — частично) са врязани четири знака, запълнени с червена боя. Единият от тях е подобен на гръцката буква алфа, другият — на буквата П, а третият прилича на обърната чаша със столче или на двузъбец*, четвъртият е свастика без единия от лъчите (Рис. 1 — 6, 8). Находката на описвания модел е близка до предмета от раннотюркската култура, датиран от втората половина на X в., открит в пристанищната част на Сугдея през 1994 г.²⁷ Това е фрагмент от теракотов модел на култова сграда с размери 8 x 7,5 см. Моделът е с кубична форма, на всяка от четирите страни има издатини с по два прозореца. В центъра на модела се намира отвор за дима. На долната повърхност на едната от страните е врязан знак във вид на двузъбец. Не е изключено това да е модел на зороастрийски

*Клейма от този тип са доста широко разпространени в прабългарските паметници, включително и върху един блок от отбранителната стена на Сугдея²⁸.

храм с огнище в центъра и ниши за статуите на боговете. Към находките от култов характер се отнася и краен (заклучващ) камък на арка с размери 0,48 x 0,21 м.

Камъкът е от черупчест варовик и произхожда от комплекса, от който е и моделът. На външната му страна е издълбан знак във вид на свастика в четириъгълна рамка. В тази връзка се появява възможността по нов начин да се разгледа и въпросът за идентификацията на изделието от Морское и да се постави въпросът за влиянието на зороастризма върху идеологическите представи на ранните тюрки от Таврика. Тези находки представляват несъмнен интерес и за специалистите, които се занимават с разшифроването на руническите и клеймообразните знаци на средновековните народи. В работилницата е намерен също кован кръст с равни краища и хоризонтална кукичка за закрепване в горния край на дървена тояга. Не е изключено той да е правен в работилницата. За езическия характер на религиозните вярвания на основната маса салтовци свидетелстват находките от повредени кръстчета в некропола на хълма Кордон-Оба²⁹, в погребалния инвентар на хазаро-юдейската гробница в участъка на куртината на Судакската крепост, където те са били елемент от коланна гарнитура³⁰, и в жертвоприношенията на хазарите, открити в пепелта до куртина XV на Судакската крепост³¹. Тази находка свидетелства за постепенното проникване на християнския мироглед сред номадите, което е зафиксирено и от други археологически и писмени паметници. В тази връзка несъмнен интерес представляват откритите в източния край на селището останки от малко ранновизантийско помещение. То е едноетажно, с размери 4 x 3,5 м, височината на стените е до 2 м, а дебелината им 0,4 — 0,5 м (Рис. 1, 4). Те са изградени от различни по големина парчета ломен камък без спойка. Северната стена е наведена към морето от тежестта на склона. Отворът на вратата е широк 0,8 м и се е намирал в югозападния ъгъл на къщата. В южната стена е имало ниша, която вероятно се е използвала за камина. На източната стена на постройката на височина 0,8 м от пода е имало прозорец с размери 0,3 x 0,3. Первазите на последния са иззидани от парчета необработен варовик (Рис. 1, 4), а подът е пръстен. В пълнежа на постройката археологически находки не са намерени. Обаче от външната страна са намерени много фрагменти от севернопричерноморски амфори от VIII — IX в. и керемиди, които дават сведения за времето на функциониране на обекта. Не е изключено това да е малка ранновизантийска постройка. Това твърдение се подкрепя от наличието на ниша за камина и особеностите на строителната техника.

На север от описаното помещение, нагоре по склона на хълма, се намира остатъчно възвишение от древна морска тераса, съединено с останалата ѝ част с тесен проход. Визуално върху него са установени остатъци от укрепено убежище с площ около 0,35 ха. От север, на мястото на прохода, то е било защитено от ров, а от юг — от стена, част от зидарията на която е разчистена през 1988 г. Последната е с дебелина 1,3 м и се състои от две брони, изградени от големи камъни и ломен камък. На изток и запад убежището е завършвало със стръмни склонове на дерета.

Освен отделни камъни за прашка друг археологически материал на обекта не е намерен. Много е вероятно убежището да е принадлежало на жителите на описаното селище.

Освен жилищните, стопанските и отбранителните съоръжения в селището и около него са намерени два некропола. Единият от тях е бил разположен на същия хълм, където е и групата полуземлянки (Рис. 1, 1). Някои негови гробове частично са разрушили полуземлянки № 1 и № 2. Открити са общо 13 грунтови гроба, част от които е разрушена от строителни работи. За конструкцията на погребалните съоръжения и за погребалния обред може да се съди по 11-те запазили се гроба. Всички гробове са в обикновени грунтови ями с правоъгълна форма, имат дълбочина от 0,55 до 0,70 м и са ориентирани с главата на запад. Трупите са положени изпънати, в четири от случаите лявата ръка е сложена на корема, в останалите гробове костите на ръцете са изпънати покрай тялото. Освен в гроб № 8 лицата на погребаните в другите гробове са обърнати на юг. В пет от случаите са се запазили остатъци от дървени покрития от вертикално и хоризонтално поставени талпи, скрепени в погребения № 10 и № 7 с железни гвоздеи (Рис. 2 — 3, 4). Погребален инвентар отсъства, обаче в пълнежа на гробовете се срещат предмети от културния слой на салтово-маяцкото селище. Това са отделни дребни фрагменти от кухненска керамика, севернопричерноморски амфори, което позволява да се говори за по-късно съществуване на некропола в сравнение с полуземлянките от селището. Конструктивните особености на погребалните съоръжения на некропола имат точни аналози в салтово-маяцките некрополи в Крим. Най-близки до нашите са погребенията на хълма Кордон-Оба. Те се делят на две групи гробове: обикновени грунтови ями и с дървени конструкции³². За разнообразието от погребални съоръжения на салтовците от втората миграционна вълна вече е писано³³. Обнародваният некропол, който по аналогия се датира във втората половина на VIII — IX в., не е изключение.

Вторият некропол, за който се споменава в някои публикации³⁴, открит при предварителни археологически проучвания в началото на 1987 г. и през 1988 г., е консервиран. Запазили са се 18 погребения. Некрополът е разположен на десния бряг на река Ворон на югоизточния склон на хълма Ай-Фока. Намира се на полегатия връх на плоския хълм и има размери 65 x 20 м. От всички страни е ограден със стръмни склонове. Отделен е от селището, разположено до него, със заливна тераса. Територията е силно засегната от изкопи и постройки, правени по време на Великата отечествена война (Рис. 2, 5). Там освен погребални съоръжения са зафиксирани отделни развалини от стени и постройки и много находки от керемиди, калиптери, често с клейма, а също и фрагменти от севернопричерноморски амфори от VIII — X в. Не е изключено тук да се е намирал малък, изцяло разрушен параклис. Косвено доказателство за неговото съществуване е името на хълма, на който е разположен некрополът, името на св. Фока.

Всички гробове, с минимални отклонения, са ориентирани с главата на запад. Според конструкцията си погребалните съоръжения могат да се

разделят на три групи гробове. Първата група, представена от гробове № 2, 4, 11 — 14, 16 — 18, се характеризира с дървено покритие в подобна на правоъгълник или слабо трапецовидна гробна яма, изкопана, както вече е посочвано³⁵, в шистова основна скала, а после покрита с дървени талпи. Последната особеност (гробна яма, изкопана в основна скала) е свързана с геологията на некрополния хълм и не се среща другаде. Погребаните са положени изпънати, в един от случаите костите на ръцете са върху таза (гроб № 12); в същия гроб краката са съединени при стъпалата, което предполага, че са били завързани или че покойникът е бил увит със саван. В гробове № 12, 13, 14, 18 на дъното има посипан пясък. Освен това в гроб № 18 част от ямата е измазана с глина (Рис. 2, 6). Втората група е представена от гробове № 3, 5, 6. Конструкцията на погребалното съоръжение прилича на гробовете от първата група, но се различава по частичната облицовка на гробната яма с каменни, пясъчникови и шистови плочки, а също и с необработени камъни. До краката и главата са поставени големи каменни блокове, краищата на ямата са укрепени с отделни камъни, разположени тук-там (Рис. 2, 1). В гроб № 5 са открити само големи камъни, сложени на късите страни на гроба. Освен това в гроб № 6 има посипан по дъното морски пясък. Особеностите на погребалния обред най-пълно могат да бъдат проследени по добре запазения гроб № 5. Скелетът, който лежи по гръб, е изпънат, костите на ръцете са върху таза. Ако съдим по положението на краката, погребаният вероятно е бил завит със саван (Рис. 2, 7). Третата група е представена само от един частично разрушен гроб. Това е каменен гроб, изграден от шест изправени пясъчникови и варовикови плочи и камъни. В пълнежа от различните части на гроба са намерени парчета от дърво, вероятно от дървено покритие, аналогично на грунтовите гробове. Положението на скелета не може да се определи, тъй като гробът е бил ограбен още тогава (Рис. 2, 8).

Погребален инвентар има в гробове № 5, 12, 17. Освен това отделни предмети са от разрушени по-рано гробове и са фиксирани в културния слой на паметника. В споменатия вече гроб № 5 е намерен комплект златни обици с колелца с дупчици. Те са типични за салтово-маяцките погребения в Таврика. Така например съвсем аналогични екземпляри, изработени обаче от обикновена бронзова тел, се срещат в погребалния инвентар на некрополите по хълмовете Кордон-Оба и Тепсен³⁶, на некропола Судак-VI³⁷. Те условно се датират от VIII — X в. В същия гроб № 5 е намерена част от телен пръстен с плочка³⁸. Точно такъв екземпляр е открит в културния слой на некропола. В гроб № 12 са намерени два сребърни пръстена. Единият е с две зъбчета и камъче от синьо стъкло³⁹. Аналогични екземпляри от пръстени са широко разпространени сред салтово-маяцките находки, в частност в погребалния инвентар на некрополите Тепсен и Кордон-Оба⁴⁰. Смятам, че те могат да се датират в IX — X в. В същия гроб е намерена част от обикновена телена бронзова халка. Такава е открита и в гроб № 17. Следващата категория находки включва две бронзови звънчета салтовски тип⁴¹. Последните са широко разпространени

по цялата територия на салтово-маяцката култура и извън пределите ѝ. Срещат се и сред погребалния инвентар от тепсенския некропол и от некропола Судак-VI. Същото може да се каже за находките от бронзов накрайник на колан и лента за женски накит за глава⁴². Костена игленица, а също и овално в сечението и усукано цилиндрично мънисто от паста⁴³ се срещат често в паметниците на кримската салтово-маяцка култура. Като имаме предвид гореказаното, може със сигурност да датираме некропола от IX — началото на X в.

За културно-историческата идентификация на археологическите паметници на нос Ай-Фока край с. Морское решаващо значение има тяхната датировка. И. А. Баранов смята, че описаното по-горе селище с полуземлянки се е появило през втората половина на VIII в. и го свързва с втората преселническа вълна на тюрките в Таврика⁴⁴. Обаче, като се опираме на особеностите на керамичния комплекс на паметника, може да смятаме, че времето на появата му е втората половина на VII в., и по такъв начин свързваме селището с първата преселническа вълна на номадите в Крим. Това твърдение се подкрепя от топографията на паметника, особеностите на жилищните съоръжения и наличието на пенковски елементи в керамичния комплекс. Както вече беше посочено, подобни фрагменти се срещат в Судакската крепост с датиращ материал от втората половина на VII в.⁴⁵ В слоевете от VIII в. подобна керамика вече не се среща, тъй като към края на VII в. напълно е излязла от употреба⁴⁶.

Според концепцията на И. А. Баранов, след разгрома на Велика България на Кубрат номадските прабългарски орди са се оказали в Таврика и по силата на различни политически и географски фактори са преминали към уседналост⁴⁷. Изброените особености на описваното селище го сближават с еталонния паметник на кримската салтово-маяцка култура в селището Тау-Кипчак, чиито ранни материали илюстрират този сложен процес.

Етническата характеристика на раннобългарските селища и некрополи е сложна и нееднозначна. Според посочената концепция⁴⁸, основен етнически компонент на прабългарската орда в Таврика са били оногурите, известни от писмените източници като създатели на Приазовската конфедерация. Именно с оногурите се свързва една категория керамика, която ние отнасяме към II тип барелефни съдове на салтово-маяцката култура⁴⁹. Това са гърнета с яйцевидно тяло, тъмносиви или черни на цвят, с голям примес от ситен чакъл, пясък и по-рядко от шамот. Характерна особеност е вълнистият орнамент, който в някои случаи се комбинира с линеен. Много от съдовете имат следи от допълнителна обработка на грънчарско колело. Описаният по-горе фрагмент от с. Морское (Рис. 1, 10), който се отнася към гърнетата от този тип, е чисто барелефен, характерен за ранните съдове от посочения тип. И въпреки това, наличието на пенковски и волинцевски елементи в керамичния комплекс на описваното селище ни кара да се усъиним в етническата еднородност както на населението, което е оставило този паметник, така и на цялата прабългарска орда в Таврика и да се обърнем към проблема за средноднепровското (пенковско и

волинцевско) влияние в Крим. Неговата историография е сложна и нееднозначна. Основно внимание се отделя на анализа на детайлите на етнографския костюм, най-вече на фибулите и обиците. След депортирането на кримските татари съветското правителство си постави задачата да докаже изконността на славянските паметници на полуострова. Обосновавайки тази теза, Б. А. Рибакow свързва разпространението на зооморфни и антропоморфни зъбчати фибули, а също и фибулите с две пластинки днепровски тип в Таврика с етнокултурната дифузия на антите⁵⁰. Без да отричат славянската принадлежност на тези материали, А. К. Амброз и Й. Вернер ги трактуват като днепровски внос⁵¹. Подобно на Н. Фетих⁵², и Д. Л. Талис изказва предположение, което по-късно изцяло се подкрепя от И. А. Айбабин⁵³, че за разпространението на елементи от характерната за Поднепровието култура в Крим са спомогнали кутригурите⁵⁴, носители, според М. И. Артамонов, на пастирско-пенковската култура⁵⁵. А. И. Айбабин, който се отказва от етническата интерпретация, вижда в появата на полуострова на обици пастирски тип и на днепровски фибули влияние на европейската мода и свързва някои техни кримски прототипи с местното бижутерско производство⁵⁶. Аналогично мнение изказва и И. С. Винокур. Като се опира на типологичните особености на зъбчатите фибули, изследвачът смята, че във всеки конкретен регион на Източна Европа са съществували собствени работилници за тяхното производство⁵⁷. Следователно, въпреки външната си привлекателност, предметите на художествената торевтика не могат да бъдат сигурен етнически индикатор. В това отношение много по-информативна е барелефната керамика пенковски тип от Крим, която практически не е изследвана.

Както вече беше посочено, това са барелефни гърнета с кълбовидно, конусовидно, овоидно или подобно на лале тяло, които се обединяват от обща технология, хронологични и териториални рамки. Всички те имат аналози в къснопенковския керамичен комплекс. И в същото време няма никакво съмнение, че те се различават, от една страна, от раннопенковския комплекс биконични съдове, а от друга — от собствено номадските съдове с форма на буркан, като тези например от трупоиизгарянията на Дмитровския некропол⁵⁸. Територията на разпространение на керамиката пенковски тип, аналогична на къснопенковския комплекс съдове, извън пенковския ареал, е достатъчно широка и включва освен Подонието, Причерноморието и Таврика, също така аварска Панония, Подунавието и Балканите. Разнообразни са и самите археологически комплекси (погребални, култови, жилищни). Погребения с трупоиизгаряния пенковски тип има в салтовския Дмитровски некропол. В тях са открити както собствено номадски и пенковски, така и гърнета от типа на пенковските⁵⁹. Подобни трупоиизгаряния има и в някои други салтовски паметници както в Подонието⁶⁰, така и в аварските некрополи на Панония и Подунавието⁶¹. Уникални са Сухогомолшанския и Красногорския некропол, някои от погребенията на които са извършени чрез трупоиизгаряне в салтовски погребални съдове-урни. Ще отбележим, че и тук има погребения с керамика от типа на пенковската⁶². Барелефните съдове от типа на пенковските се срещат и в ям-

ните гробове на Маяцкия, Кримския некропол, на територията на Фанагория⁶³. Гробове, вкопани в могилни насипи, с аналогична керамика са намерени в Подонието и Причерноморските степи⁶⁴. На територията на Таврика подобни съдове има както в някои номадски степни гробове, така и в материалите от жилищните и култовите комплекси⁶⁵. Етническата идентификация на керамиката от типа на пенковската е противоречива, както и самата пенковска и волинцевска археологическа култура, получили противоположни оценки в археологическата литература. Според О. М. Приходнюк и някои други украински изследвачи, пенковската култура в основата си е славянска и е генетично свързана с предшествашите я култури от славянски тип⁶⁶. М. И. Артамонов, като изхожда от концепцията си за славянския етногенезис, я смята за номадска кутригурска⁶⁷, нещо, което по-късно е възприето и от други специалисти⁶⁸. От тези изследвачи кутригурите, известни от писмените източници, се локализируют не само на територията на Поволжието и Приазовието, но и в степите по поречието на Днепър⁶⁹. През последните години е извършена огромна работа за определянето на локалните варианти на пенковската култура както върху територията на европейската част на бившия СССР, така и върху граничещите с нея територии⁷⁰. Един от тях е т. нар. регион на Днепровското Надпорожие и Поорелие, чиято отличителна особеност е съжителството на славянски и номадски традиции⁷¹. Съжителство на пенковски и салтово-маяцки елементи има и на територията на Днепро-Донецкото междуречие, където са открити не само къснопенковски комплекси, включващи салтовски съдове, но и отделни юртообразни номадски постройки, които еволюират в стационарни полуземлянки⁷². Пак там през последните години се разкопава прабългарски некропол край с. Червоная Гусаровка, където има не само уникално струпване на кримски материал (червеноглинен ойнахоя баклински тип), но и керамика от пенковски тип⁷³.

Посочените по-горе факти ни карат да се съмняваме в едноетническата идентификация на пенковската култура, нещо, което от доста време се подкрепя от изследвачите⁷⁴. Не е изключено, когато се говори за керамика от пенковски тип, да става дума за своеобразно етническо образувание. То, както смятат наши и чужди учени, включва кутригурите (кутригуро-славяните и славяно-кутригурите), които още в началото на VII в. са започнали да преминават към уседналост в Средното Поднепровие⁷⁵, което в значителна степен нивелирало етническите различия. След като през втората половина на V в.* кутригурите са дошли тук, те частично са се смесили с местното население, образувайки по такъв начин към момента на нашествието на хазарите през втората половина на VII в. своеобразно етническо образувание. Подобни процеси се наблюдават и в Панония, където съществуването на своеобразно славяно-аварско образувание е зафиксирено от писмени източници⁷⁶. Няма да е излишно да

*През 1987 г. експедиция от Киевския педагогически институт е разкопала жилище от IV — V в., в което са открити пенковски форми и фрагменти от номадска керамика (котли с вътрешни уши)⁷⁷.

напомним, че и тук през последните години е открита керамика от пенковски тип⁷⁸. Може да се предполага, че след разпадането на Велика България, в която очевидно са влизали както приазовските, така и средноднепровските кутригури, последните под натиска на хазарите са били принудени да мигрират в Подунавие, Панония и вероятно в Таврика. Там те са се смесили с родственото оногурско население, при което запазват някои особености на керамичния комплекс, различни от този на оногурския. Резултат от това смесване е и създаването на салтово-маяцкия керамичен комплекс на кримския вариант на тази култура.

Наличието в културния слой на селището край с. Морское на фрагмент от гърне волинцевски тип ни кара още един път да се обърнем към проблема за произхода на тази категория съдове, което ще позволи да се реши въпросът за етническата идентификация на самата волинцевска култура.

Територията на разпространение на гърнета волинцевски тип (понататък ГВТ) включва не само десния, но и левия бряг на Поднепровието, а също и Подонието, където те се определят като внос. Анализът на ГВТ, направен по специално разработена методика, доказва тяхната технологична нееднородност⁷⁹. Така например най-съвършеният технологичен тип IV, вариант В съдове технологично е подобен на салтово-маяцките излъскани съдове⁸⁰. Именно този тип се среща в салтово-маяцките паметници като внос. Те преобладават и в материалите на Битицкото градище. Техният процент в славянските паметници е незначителен и наистина се увеличава с приближаването към Битица. Фрагмент от такова ГВТ е открит в материалите на обнародваното селище край с. Морское.

Както вече беше посочено, формата на гърнето с изправено венче е интернационална, среща се у много народи през различни исторически периоди и не е нещо характерно само за волинцевската култура. В тази връзка не е изключено, на десния бряг на Днепър ГВТ, с изключение на тип IV, вариант В, където те са единични, да са възникнали на местна почва, като едно от направленията в еволюцията на керамичното производство на поляните. Прототипи на ГВТ лесно се откриват в барелефните и ранногрънчарските гърнета с изправено венче сред пражко-пенковските находки от VI — VII в. на този регион, които по отношение на ГВТ хронологически са по-ранни⁸¹. Тези вероятно общи тенденции за славянското грънчарство от VIII — IX в. са намерили израз и в появата на ГВТ по левия бряг на Днепър, въпреки че подосновата на волинцевската култура тук е била малко по-друга. Като имаме предвид това, можем да твърдим, че определена част ГВТ от левия бряг на Днепър, а именно тип III, вариант Б и тип IV, варианти А и Б⁸², възникват на местна почва. Оттук става ясно защо грънчарите от Битица, която е била опорен пункт на Хазария в славянските земи, по един или друг начин свързани с прабългарския свят, са използвали именно тази форма на съдовете, позната и харесваща се на славяните, придавайки на ГВТ стоков характер. Това е било взаимноизгодно и е укрепвало икономическите позиции на хаганата в славянските земи. Резултатът е появата на ГВТ тип IV, вариант В, които са се разпространили

извън пределите на волинцевската култура, включително, както става ясно, и в Крим. Що се отнася до етноса на битицките грънчари, както и до етническата идентификация на гарнизона на градището, не е изключена тяхната връзка или на някаква част от тях с потомците на пастирско-пенковската култура, която ние тълкуваме по-различно от М. И. Артамонов, като полиетническа.

Както вече беше посочено, с прииждането на новата вълна номади в Таврика, като се започне от втората половина на VIII в., по-голямата част от селищата от първия етап или бива унищожена от пожарите, или бива изоставена⁸³. По всяка вероятност същата картина се наблюдава и в селището край с. Морское, където полуземлянки от втората половина на VII в. са покрити от салтово-маяцки некропол от VIII — IX в. Последният, въз основа на спецификите на погребалния обред, се определя като останал от тюрките от втората миграционна вълна. Към времето малко по-късно от IX — X в. се отнася некрополът в Ай-Фока, който също е останал от тюрките от втората миграционна вълна. Последните, както се вижда от изследванията, са се различавали етнически от номадите от първата вълна⁸⁴.

Особеностите на погребалните съоръжения в Ай-Фока позволяват отново да се върнем към проблема за християнизацията на кримските салтовци. Както е известно, за постепенното проникване на християнската идеология сред тях свидетелства появата на каменни гробници с дървени покрития, християнска символика и ориентация и еднонефни храмове с градеж „рибена кост“⁸⁵. На дадения етап смятаме за целесъобразно да обособим още една група източници, които илюстрират този процес. Такива са грунтовете салтово-маяцки гробове, разположени край християнските храмове с градеж „рибена кост“; аналогични гробове с християнски предмети в погребалния инвентар; аналогични гробове с елементи на каменни камери (към тази група се отнасят гробове № 3, 5, 6 на описания некропол); каменни камери с елементи на езическо грунтово погребение или други „тюркски“ признаци (в частност, гроб № 1 на описания некропол); обикновени гробове с плочести камъни, но със салтовски погребален инвентар или обикновени гробове с плочести камъни без такъв, но разположени в един некропол разбъркано с грунтови салтово-маяцки гробове; каменни гробници с различна конструкция. Територията на тяхното разпространение е разгледана в отделна работа⁸⁶. Ще отбележим само, че те са най-много в салтово-маяцките некрополи на Сугдея и Тепсен, което се обяснява вероятно с наличието на християнски епархии тук и мисионерска дейност на християнски проповедници.

Бележки

¹ Баранов, И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). Киев, 1990, 168 с.

² Пак там, pass.

³ Бабенчиков, В. П. Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень. — В: История и археология средневекового Крыма. М., 1957, 88 — 146; Фронджуло, М. А. Раскопки средневекового поселения на окраине с. Планерское 1957 — 1959 гг. — В: Археологические исследования средневекового Крыма. Киев, 1968, 99 — 132; Фронджуло, М. А. Раскопки в Судак. — В: Феодальная Таврика. Киев, 1974, 139 — 150; Баранов, И. А. Раскопки поселения Кордон-Оба (в Крымской обл.). — АО, 1976 г. М., 1977, 267 — 268; Айбабин, А. И., И. А. Баранов. Раскопки в поселке Курортный. — АО, 1974 г. М., 1975, 245 — 246; Баранов, И. А. Болгаро-хазарский горизонт средневековой Сугдеи. — В: Проблемы на прабългарската история и култура. С., 1991, 145 — 159; Баранов, И. А., В. В. Майко. Раскопки в портовом районе Судакской крепости. — В: Археологические исследования в Крыму 1993 г. Симферополь, 1994, 43 — 47.

⁴ Барабанов, И. А. Отчет об археологических раскопках в Судакской крепости и на горе Ай-Фока близ пос. Морское в 1988 г. — Архив ИА АН Украины; Баранов, И. А. Отчет об археологических исследованиях в Судакской крепости и на мысе Ай-Фока в 1989 г. — Архив ИА АН Украины.

⁵ Ставровский, Я. Ф. Исторические судьбы Новороссии и ее культурные успехи. — В: Россия, полное географическое описание. Т. XIV. Новороссия и Крым. СПб., 1910, 126 — 172.

⁶ Фронджуло, М. А. Отчет о работе разведочного отряда Крымской экспедиции ИА АН УССР в 1961 и 1962 гг. — Архив ИА АН Украины.

⁷ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 48.

⁸ Пак там, с. 40, рис. 12 — 1, 5.

⁹ Пак там, с. 48.

¹⁰ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 82, рис. 26; Баранов, И. А., В. В. Майко. Отчет об археологических исследованиях в Судакской крепости в 1991 г. — Архив ИА АН Украины.

¹¹ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 86 — 101.

¹² Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 90, рис. 29; Храпунов, И. Н. Булганакское позднескифское городище (по раскопкам 1981 — 1989 гг.). — МАИЭТ. Вып. П. Симферополь, 1991, с. 222, рис. 40; Баранов, И. А., В. В. Майко. Среднеднепровские элементы в культуре населения раннесредневековой Таврики. — В: Старожитності Русі-України. К., 1994, с. 100, рис. 2, 1; Якобсон, А. Л. Раннесредневековые поселения юго-западной Таврики (МИА, № 168). Л., 1970, с. 52, рис. 17, 3.

¹³ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 90, рис. 29.

¹⁴ Приходнюк, О. М. О территории формирования и основных направлениях развития пеньковской культуры. — В: Древности юго-запада СССР. Кишинев, 1991, 106 — 124.

¹⁵ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 90, рис. 29, 4.

¹⁶ Приходнюк, О. М. Цит. съч., с. 109, рис. 2, 2.

¹⁷ Баранов, И. А., В. В. Майко. Среднеднепровские элементы..., с. 100, рис. 2.

¹⁸ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 92, рис. 30.

¹⁹ Баранов, И. А., В. В. Майко. Раскопки в портовом районе..., с. 44; Баранов, И. А., В. В. Майко. Среднеднепровские элементы..., с. 100, рис. 2, 5; Белый, А. В., В. В. Назаров. Раскопки усадьбы на городище Кыз-Кермен. Постройка № 1. — В: Проблемы истории „Пещерных городов“ в Крыму. Симферополь, 1992, рис. 15, 5.

²⁰ Баранов, И. А., В. В. Майко. Раскопки в портовом районе..., с. 45.

²¹ Майко, В. В. Про походження гончарних горщиків волинцевського типу. — Археологія, № 4. К., 1994, с. 138, рис. 4, 7.

²² Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 101.

²³ Фронджуло, М. А. О раннесредневековом ремесленном производстве в Юго-Восточном Крыму. — В: Археологические исследования средневекового Крыма. Киев, 1968, с. 138, рис. 4, 6.

²⁴ Баранов, И. А., В. В. Майко. Раскопки в портовом районе..., с. 44.

²⁵ Кызласов, И. Л. Новые данные о распространении и происхождении древнетюркской рунической письменности Евразии. — В: Проблемы на прабългарската история и култура. С., 1991, с. 18; Димитров, Я. Знаци по зидовете на монументални постройки в Плиска. — В: Плиска-Преслав. Т. 6, 1993, с. 70, рис. 1, 23, 171.

²⁶ Фомин, А. В. Рунические знаки и тамги на подражаниях куфическим монетам X в. — СА, 1988, № 4, с. 194, рис. 9, 4, 4а.

²⁷ Баранов, И. А., В. В. Майко, А. В. Джанов. Археологические раскопки средневековой Сугдеи в 1994 г. — В: Археологические исследования в Крыму 1994 г. Симферополь, 1995 (под печат).

²⁸ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 57, рис. 20, 2.

²⁹ Баранов, И. А. Население Крымской Хазарии (по материалам грунтовых могильников VII — X вв.). — В: Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. Казань, 1990, с. 100, рис. 8.

³⁰ Баранов, И. А. Болгаро-хазарский горизонт..., с. 154 — 156.

³¹ Баранов, И. А., В. В. Майко. Отчет..., рис. 33, 16.

³² Баранов, И. А. Население Крымской Хазарии..., с. 99, рис. 7.

³³ Баранов, И. А. Грунтовые могильники второй половины VII — X вв. в Крыму. — В: Проблемы на прабългарската история и култура. С., 1989, 159 — 176.

³⁴ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 117; Баранов, И. А. Болгаро-хазарский горизонт..., с. 152; Баранов, И. А. Население Крымской Хазарии..., с. 85.

³⁵ Баранов, И. А. Население Крымской Хазарии..., с. 85.

³⁶ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 120, рис. 44; с. 128, рис. 48.

³⁷ Баранов, И. А., В. В. Майко, А. В. Джанов. Цит. съч.

³⁸ Баранов, И. А. Болгаро-хазарский горизонт..., с. 148, рис. 2.

³⁹ Пак там, с. 148, рис. 2 — 16, 17.

⁴⁰ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 120, рис. 44; с. 128, рис. 48.

⁴¹ Баранов, И. А. Болгаро-хазарский горизонт..., с. 148, рис. 2 — 21, 25.

⁴² Пак там, с. 148, рис. 2 — 23, 26.

⁴³ Пак там, с. 148, рис. 2 — 22, 24.

⁴⁴ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 47 — 48.

⁴⁵ Баранов, И. А., В. В. Майко. Среднеднепровские элементы..., 96 — 100.

⁴⁶ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 91.

⁴⁷ Пак там, с. 15 — 18.

⁴⁸ Пак там, с. 15 — 18.

⁴⁹ Баранов, И. А., В. В. Майко. Пастирско-пенковската култура и проблемът за разселването на прабългарските племена от Средното Поднепровие и Таврика. — В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том четвърти. В. Търново, 1995, с. 73.

⁵⁰ Рыбаков, Б. А. Древние Русы. — СА, 1953, № 7, 56 — 59.

⁵¹ Амброз, А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. — СА, 1971, № 1, 96 — 123; Werner, I. Slawische Bügelfibeln des 7 Jahrhunderts. — In: Keineche Festschrift. Mainz, 1950, 159 — 161.

⁵² Fetti, N. Vestiges archéologiques slaves de l'époque des grandes migrations, dans le bassin des Carpathes. Relations Koutourdoures. — In: MAIUAW. Budapest, 1972, I, 85 — 97.

⁵³ Айбабин, А. И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. — МАИЭТ, Вып. I. Симферополь, 1990, с. 72.

⁵⁴ Талис, Д. Л. Керамический комплекс Баклинского городища как источник по этнической истории горного Крыма в IX — X вв. — В: Археологические исследования на юге Восточной Европы. М., 1982, Ч. 2, с. 62.

⁵⁵ Артамонов, М. И. Первые страницы русской истории в археологическом освещении. — СА, 1990, № 3, 271—290.

⁵⁶ Айбабин, А. И. Цит. съч., 22—27.

⁵⁷ Вишук, I. С. Перша ливарна форма для пальчатих фібул. — Старожитності Русі-України. Київ, 1994, с. 26.

⁵⁸ Плетнева, С. А. На славяно-хазарском пограничье. М., 1989, 132 — 133.

⁵⁹ Пак там, с. 133.

⁶⁰ Афанасьев, Г. Е. Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII — X вв. (Аналнский вариант салтово-маяцкой культуры). — АО на новостройках. Вып. 2. М., 1987, 150 — 153.

⁶¹ Вакуленко, Л. В., О. М. Приходнюк. Этнокультурные процессы в Карпатском бассейне и Подунавье в период раннего средневековья (V — VII вв.). — В: Славяне и Русь (в зарубежной историографии). Киев, 1990, 79 — 99.

⁶² Михеев, В. К. Сухогомольшанский могильник. — СА, 1986, № 3; Михеев, В. К. Погребальный обряд Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры. — В: Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. Казань, 1990, 45 — 52.

⁶³ Флёр, В. С. Болгарские погребения Маяцкого могильника. — В: Ранние болгары в Восточной Европе. Казань, 1989, с. 57, рис. 3. Флёр, В. С. Погребальные обряды на севере Хазарского каганата. Волгоград, 1993, с. 120, рис. 43, а; Савченко, Е. И. Крымский могильник. — АО на новостройках. Вып. I. М., 1986, 70 — 101. Атавиц, А. Г. Средневековые погребения из Фанагории. — СА, 1986, № 1, 262 — 266. Погребения с ръчно изработена керамика са открити и в Нетайловския некропол: Пархоменко, О. В. Поховальный инвентар Нетайлівського могильника VIII — IX ст. — Археологія, 1983, № 43, с. 76, рис. 2, 5.

⁶⁴ Круглов, Е. В. Хазарские погребения в бассейне р. Иловли. — СА, 1992, № 4, с. 178, рис. 2; Татаринов, С. И., А. Г. Копыл. Дроновские древнеболгарские могильники на р. Северский Донец. — СА, 1981, № 1, с. 304, рис. 4; Власкин, М. В., Л. С. Ильюков. Раннесредневековые курганы с ровиками в междуречье Сала и Маныча. — СА, 1990, № 1, 137 — 153.

⁶⁵ Баранов, И. А., В. В. Майко. Среднеднепровские элементы..., 96 — 102.

⁶⁶ Археология Украинской ССР. Киев, 1986, Т. 3, 1 — 248; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. Киев, 1990, 485 с.

⁶⁷ Артамонов, М. И. Цит. съч., 271 — 290.

⁶⁸ Balint, Cs. Über einige ostliche Beziehungen der Frühawarenzeit (568 — circa 670/680). — MAIUAW. Budapest, 1980, 10/11, S. 131 — 146. Balint, Cs. Die Archäologie der Steppe - Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6 bis zum 10 Jh. Wien, 1989, S. 84.

⁶⁹ Артамонов, М. И. Цит. съч., 271 — 290; Рашев, Р. К вопросу о происхождении праболгар. — МАИЭТ, Вып. III. Симферополь, 1993, 250 — 254.

⁷⁰ Приходнюк, О. М. Цит. съч., 106 — 127; Ангелова, С., Л. Дончева-Петкова. Разпространение на т. нар. „пастирска керамика“ в България. — Археология. С., 1992, кн. 1, 14 — 21.

⁷¹ Приходнюк, О. М. Цит. съч., 106 — 127.

⁷² Любичев, М. В. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения северо-западной Хазарии в конце VII — начале VIII вв. — Древности. Харьков, 1994, 87 — 100.

⁷³ Михеев, В. К. Новый грунтовый могильник салтовской культуры у с. Червоная Гусаровка. — Древности. Харьков, 1994, с. 196, рис. 1, 11, 12.

⁷⁴ Русанова, И. П. Памятники типа Пенюковки. — В: Новое в археологии. М., 1972, 114 — 115; Плетнева, С. А. От кочевий к городам. — В: МИА, № 142. М., 1967, 100 — 102.

⁷⁵ Артамонов, М. И. Цит. съч., 271 — 290; Генинг, В. Ф., А. Х. Халиков. Ранние болгары на Волге. М., 1964, 196 с.; Баранов, И. А. Таврика в составе Хазарского каганата. Дис. д. и. н. Киев, 1994; Халиков, А. Х. Ред: Димитрова, Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987, 303 с. — СА, 1989, № 3, с. 279; Balint, Cs. Über einige..., 131 — 132; Артамонов, М. И. Этническата принадлежност и историческото значение на Пастирската култура. — Археология, 1969, кн. 3, 1 — 9; Димитров, Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987, 303 с.; Рашев, Р. За произхода на прабългарите. — В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. В. Търново, 1993, 23 — 34; Тышкова-Займова, В. Южные славяне, протоболгары и Византия. Проблемы государственного и этнического развития Болгарии в VII — IX вв. — В: Раннефеодальные государства и народности. М., 1991, с. 46.

⁷⁶ Авенариус, А. Авары и славяне. „Държава Само“. — В: Раннефеодальные государства и народности. М., 1991, с. 34.

⁷⁷ Майко, В. В. Проблемы финального этапа Киевской культуры Среднего Поднепровья. — В: Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тез. доповідей. Київ, 1991, 60 — 61.

⁷⁸ Вакуленко, Л. В., О. М. Приходнюк. Цит. съч., с. 95, рис. 5.

⁷⁹ Майко, В. В. Про походження гончарних горщиків..., 134 — 145.

⁸⁰ Пак там, с. 138, рис. 4, 7 — 10.

⁸¹ Майко, В. В. Эволюции техники гончарного производства у населения Среднего Поднепровья I тыс. н. э. — В: Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тез. докл. Киев, 1987, 104 — 105.

⁸² Майко, В. В. Про походження гончарних горщиків..., 134 — 138, рис. 3, 4.

⁸³ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 48.

⁸⁴ Баранов, И. А. Грунтовые могильники..., с. 86 — 88.

⁸⁵ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., 129 — 139.

⁸⁶ Майко, В. В. К вопросу о христианизации тюрко-болгар Крыма. — В: Проблемы археологии древней и средневековой истории Украины. Харьков, 1995, 105 — 106.

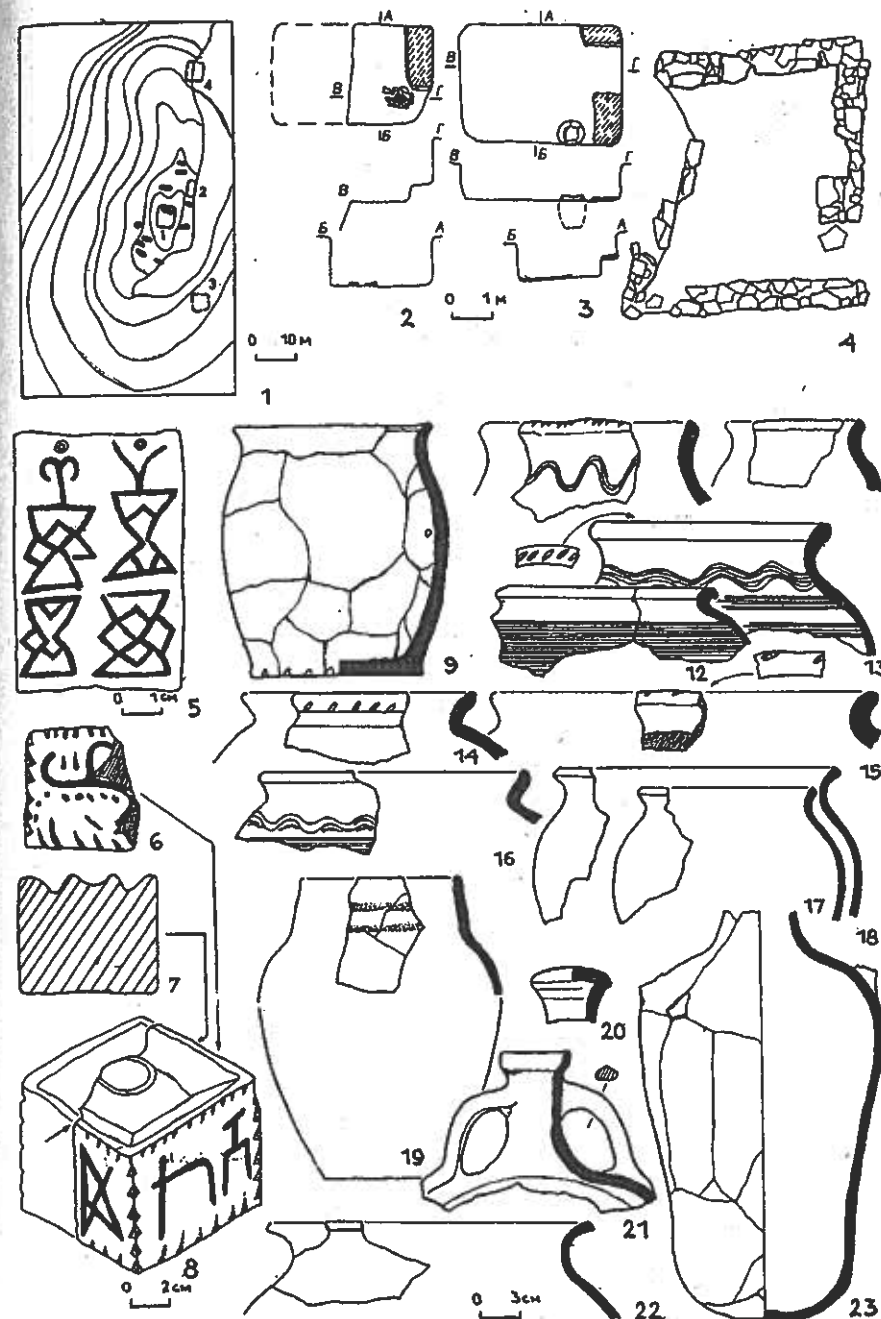

Рис. 1. Селище от втората половина на VII — VIII в.: 1 — план на селището и на закриващия го некропол; 2 — полуземлянка № 2; 3 — полуземлянка № 1; 4 — план на византийската постройка; 5 — игленицата в разгънат вид; 6 — 8 — модел на сградата; 9 — 23 — керамичен комплекс на селището.

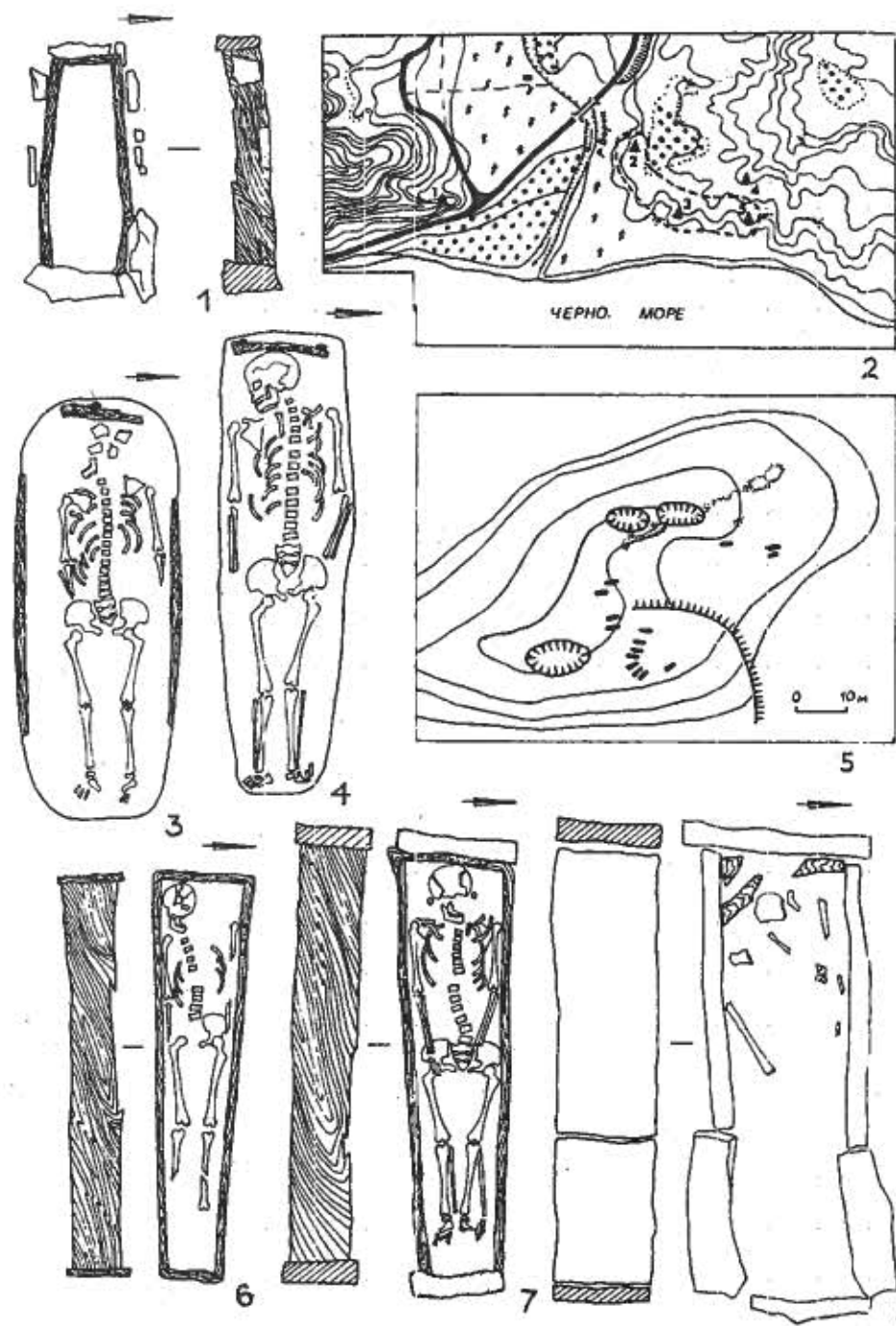

Рис. 2. Некрополът на хълма Ай-Фока. 1 — гроб № 3; 2 — разположение на паметниците край с. Морско; 3, 4 — гроб № 10, 11 от некропол 1; 5 — план на некропол 11; 6 — гроб № 18; 7 — гроб № 5; 8 — гроб № 1.

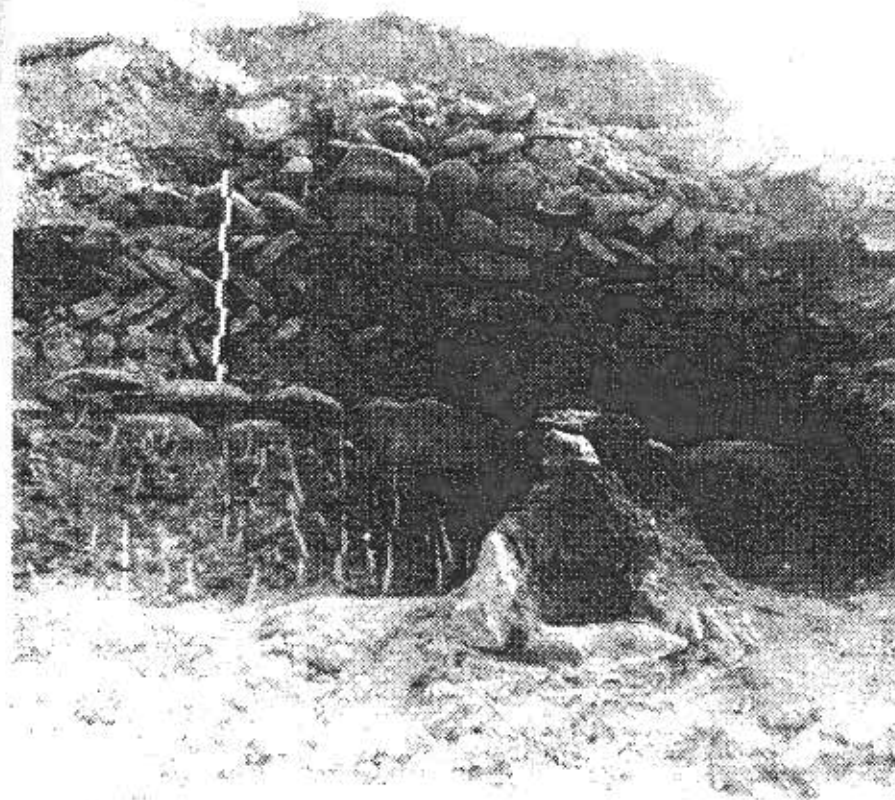

Рис. 3. Селището. Общ вид на железарската работилница.

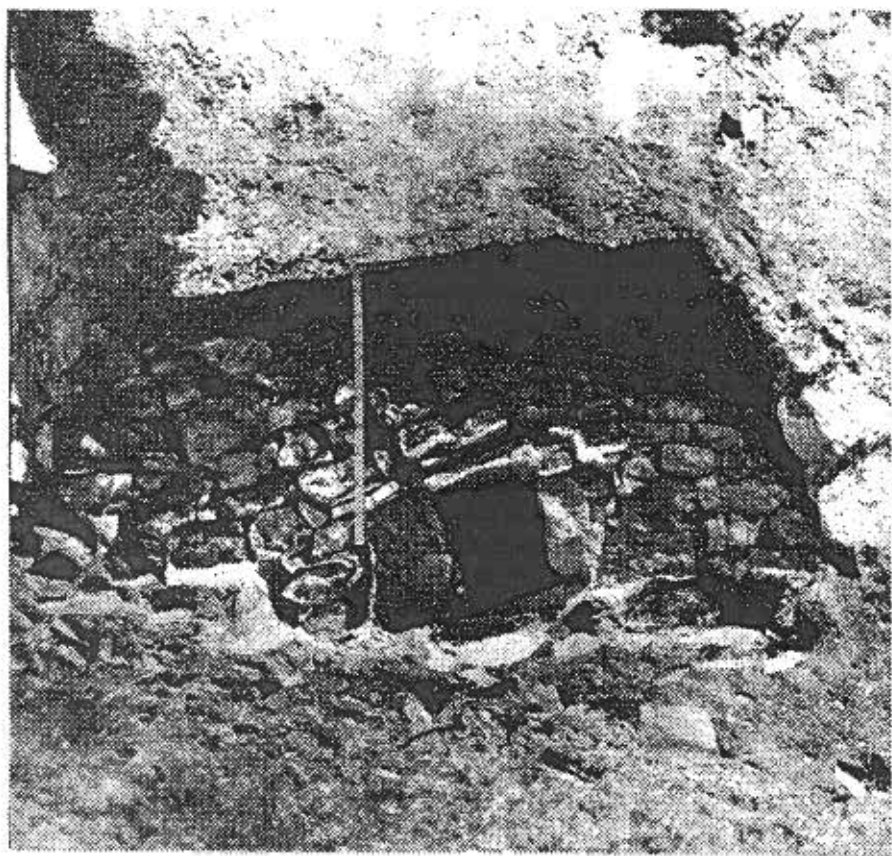

Рис. 4. Селището. Общ вид на византийската постройка. Стената с прозорец.